

શિક્ષણનો એક ઉપયોગી દસ્તાવેજ | હરેશ ધોળકિયા

‘ઘેડિયા ના ભૂંસાતા’ : લે. દુષ્યંત પંડ્યા, પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પ્ર. આ. ૨૦૦૯, ક્રિ. ૩. ૨૦૦/-]

આપણે ત્યાં શિક્ષણના અનુભવો પર ખૂબ જ ઓછાં પુસ્તકો લખાયાં છે. ક્યારેક આત્મકથા લખનારાઓ પોતાના શાળાજીવનના અનુભવો ટૂંકમાં જણાવે છે. તેમાં કાં તો હાસ્ય પ્રેરતા અનુભવો હોય છે અથવા તો આદર બતાવતા પ્રસંગો હોય છે અથવા તો ટીકાત્મક કે નિંદાત્મક અભિપ્રાય આપતાં અનુભવો કે વિધાનો હોય છે. પણ પોતાના સમયની શિક્ષણવ્યવસ્થા, અભ્યાસપદ્ધતિઓ કે શાળા-કોલેજ કઈ રીતે કામ કરતી, તે બાબતે લગભગ શૂન્ય લખાણ હોય છે. તો એ જ રીતે બહુ ઓછા, લગભગ નહીંવત્ શિક્ષકોએ પોતાની આત્મકથા લખી છે. લખી હોય તો પોતાના શૈક્ષણિક અનુભવો વિશે વિસ્તૃત લખ્યું ન હોય ! એક ‘સ્નેહરશ્મિ’ એવા હતા જેમણે પોતાના શૈક્ષણિક અનુભવોને કમબદ્ધ લખ્યા હતા. પરિણામે આપણે ત્યાં શિક્ષણ વિશેની જીવંત માહિતી લગભગ નથી મળતી. મળે છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય નથી હોતી. અંગ્રેજીમાં જેમ “ટુ સર વિથ લવ” જેવી આત્મકથાઓ જોવા મળે છે, તેવું આપણે ત્યાં વલણ નથી જોવા મળતું. કોઈ “શિક્ષણના સિતારાઓ” જેવાં પુસ્તક દ્વારા આપણને સારા શિક્ષકો વિશે જાણવા મળે છે, પણ તે શિક્ષકોએ શું વિચાર્યું, કઈ રીતે કામ કર્યું, વગેરે બાબતો વિશે જાણવા નથી મળતું. નથી તે શિક્ષકોએ તે વિશે કોઈ પ્રકાશ પાડ્યો કે નથી તેને આધારે સંશોધનો થયાં. આ ક્ષેત્રમાં જબરો અવકાશ જોવા મળે છે, જે પણ અલગ સંશોધન માગે છે !

આવા શૂન્યાવકાશમાં દુષ્યંત પંડ્યાની શૈક્ષણિક અનુભવોની કથા ‘ઘેડિયા ન ભૂંસાતા’ આ અવકાશને પૂરવાનો ઉત્તમ પ્રયાસ કરે છે. દુષ્યંત પંડ્યાએ પ્રથમ શાળાથી પોતે જે જે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં કામ કર્યું અને જે અનુભવો લીધા, તે બધાંનું દસ્તાવેજીકરણ કરી પોતાના સમગ્ર શૈક્ષણિક જીવનનું આલેખન કરી એક ખૂબ ઉપયોગી કામ કર્યું છે.

આ પુસ્તક આત્મકથા નથી. શુદ્ધ શૈક્ષણિક આત્મકથા પણ ન કહી શકાય. તેને, તેમના જ શબ્દોમાં, “કેટલાક અંગત અનુભવો અને એ અનુભવો દ્વારા પ્રાપ્ત આનંદની” કથા કહી શકાય. (પ્રસ્તાવનામાંથી). ૪૭ પ્રકરણોમાં અને ૨૮૨ પૃષ્ઠોમાં લખેલ અનુભવકથામાં તેમને પોતાના જીવનમાં જે અનુભવો ખૂબ યાદ રહ્યા છે તે નોંધ્યા છે. ‘ઘેડિયો’ શીર્ષકનો અર્થ પણ તેમણે એ જ કર્યો છે કે “વતરણામાં આવી ગયેલી સાવ ઝીણી કાંકરી પાટીના સ્પર્શમાં આવે છે ત્યારે, આપણું હૈયું કંપી ઊઠે એવો અવાજ પેદા કરે છે અને પાટીના દેહ પર એ નિશાન મૂકી જાય છે. જે પાટી ફૂટે તોપણ જતું નથી – એ ઘેડિયો.” (પ્રસ્તાવના – પાનું iii)

૧૯૩૮ની ૨૮ માર્ચથી તેમની વ્યાવસાયિક શૈક્ષણિક યાત્રા શરૂ થાય છે જે ૧૯૭૭ની ૩૧મી માર્ચ સુધી ચાલુ રહે છે. આ યાત્રા માત્ર લાંબી જ નથી, પણ આત્યંતિક વૈવિધ્યસભર પણ છે. આ ચાર દાયકા દરમિયાન તે અનેક સંસ્થાઓમાં શિક્ષક અને આચાર્ય તરીકે કામ કરે છે. કરાચીની ‘એકેડેમી’ શાળાથી તેમની કારકિર્દી શરૂ થાય છે. ત્યાંથી થોડા જ દિવસોમાં શાળા

બદલાવે છે અને ‘શારદા મંદિર’ શાળામાં હનુમાનકૂદકો મારે છે. ત્યાં હોય છે તે દરમિયાન તે કોલ્હાપુરમાં તાલીમ લે છે અને બી.ટી. થાય છે. તાલીમ પછીના ગાળામાં શાળામાં કામ કરતાં થોડો સમય માદામ મોન્ટેસરી સાથે પણ કામ કરે છે. ત્યાંથી મુંબઈની “ધ્યુપિલ્સ ઓન સ્કૂલ” શાળામાં જોડાય છે. ત્યાંથી બીજાં ‘શારદા મંદિર’માં જોડાય છે. ત્યાંથી ૧૯૫૬માં જામનગરની ડી.સી.સી. હાઈસ્કૂલમાં આચાર્ય તરીકે જોડાય છે. ત્યાં કામ કરતાં સમાંતરે અલિયાબાડાની આર્ટ્સ કોલેજમાં અનુસ્નાતક વિભાગમાં પ્રાધ્યાપક તરીકે પણ કામ કરે છે. આ દરમિયાન ‘યુસીસ’ દ્વારા ‘ટીચર એક્સચેન્જ પ્રોગ્રામ’માં અમેરિકા જાય છે. ત્યાંથી આવી ફરી મુંબઈમાં ગોદરેજ કંપનીની ‘ઉદયાચલ’ શાળામાં આચાર્ય બને છે. ત્યાંથી જ ૧૯૭૭માં નિવૃત્ત થાય છે. નિવૃત્તિ પછીના થોડા અનુભવોની પણ વાત કરે છે. અંતે પોતાનાં શાળા-જીવનના અનુભવોનાં વર્ણનથી તેમની આ ‘અનુભવ-યાત્રા’ વિરામ લે છે.

આ અનુભવકથાનું મહત્ત્વ એ છે કે તે એક સમયપટનું દસ્તાવેજીકરણ કરે છે. સ્વતંત્રતા પહેલાં (૧૯૨૮-૪૭) શિક્ષણમાં કેવા પ્રયોગો થતા અથવા ત્યારે શિક્ષણની સ્થિતિ શું હતી તેનો ખ્યાલ તેમાંથી આવે છે. ખાસ કરીને શ્રી મનસુખભાઈ જેવાએ ‘શારદા મંદિર’ દ્વારા જે શિક્ષણવલ્લ આદર્યો અને શ્રી ડોલરરાય માંકડ જેવા તેમાં જોડાયા, તે ઇતિહાસની ઝાંખી વાચકને અહીં જોવા મળે છે. તો ત્યારપછી મુંબઈમાં કે જામનગરમાં જે શિક્ષણ અપાતું હતું તેનો ખ્યાલ પણ આપણને મળે છે. ત્યારે સંચાલકો કઈ રીતે સંસ્થા ચલાવતા, શિક્ષકોની સ્થિતિ, તેમના મનોવ્યાપારો, પ્રયોગો, પ્રવૃત્તિઓ વગેરેનું એક સ્પષ્ટ ચિત્ર તેમાંથી મળે છે. તો અંતે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ કે સંસ્થા બાબતે જે ઉદાસીનતા, નઘરોળતા કે ભષ્ટાચાર થતો હતો, તેનાં પણ દર્શન તેમાં થાય છે. આમ ચાર દાયકાના લાંબા પટમાં શિક્ષણમાં આવતાં યોગ્ય કે અણગમતાં પરિવર્તનોનો ઇતિહાસ આલેખ્યો છે.

પુસ્તક વાંચતાં લેખકની ઈર્ષ્યા આવે તેવું જોવા મળે છે. લેખકને પોતાના કાર્યકાળ દરમિયાન ઉત્તમ લોકોનો સત્સંગ થાય છે. મનસુખભાઈ જોબનપુત્રા, ડોલરરાય માંકડ, વિશ્વનાથ ભટ્ટ, ઇન્દુલાલ ગાંધી, કરસનદાસ માણેક, દેવજી મોઢા, જ્યાનંદ દવે, સ્વામી રંગનાથાનંદજી, ગુરુદયાળ મલ્લિક, વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, માદામ મોન્ટેસરી અને તેમનો પુત્ર મારિયો, યેસ્ટન જેવા અનેક મહાનુભાવો સાથે તેમણે કામ કર્યું. તેમણે અનેક મહાનુભાવોનાં સરસ ચિત્રો દોર્યાં છે. તો સાથે અતુલ સેતલવાડ, ચન્દ્રકાંત શેઠ જેવા ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ પણ તેમને મળ્યા જેમણે તેમનાં શિક્ષણને ઝીલ્યું. જેમ ઉત્તમ લોકો મળ્યા, તેમ જ ઉત્તમ શાળાઓ, તેના સંચાલકો, તેની નીતિઓ, પ્રયોગો, વિદ્યાર્થીની પ્રવૃત્તિઓ, વિદ્યાર્થીઓ પર શાળાનો પ્રભાવ વગેરેના પણ શ્રેષ્ઠ અનુભવો તેમને થયા હતા તે જોવા મળે છે.

આ કાર્યકાળ દરમિયાન તેમની જે અભ્યાસનિષ્ઠા વિકસતી ગઈ, તેનાં દર્શન પણ આ પુસ્તકમાં ઠેર ઠેર થાય છે. તેમણે શિક્ષણનાં તો પુષ્કળ પુસ્તકો વાંચ્યાં અને તેનો શિક્ષણમાં અમલ પણ કર્યો. તો મોન્ટેસરી વિચારસરણીનો તો માત્ર અભ્યાસ જ ન કર્યો, પણ તેની તાલીમ આપવાનું કામ પણ તેમણે કર્યું. ખુદ મોન્ટેસરી સાથે અને પછી યોસ્ટન સાથે. વિદેશમાં પણ તેમનું વાચન અઢળક રહ્યું. સાહિત્યનાં પુસ્તકો પણ ખૂબ વાંચ્યાં. પુસ્તકોનાં અધ્યયન દ્વારા

લેખક સાચા સારસ્વત તરીકે વિકસતા રહ્યા. પોતાના વ્યવસાયને તે પૂરી નિષ્ઠાથી જીવ્યા તે સતત દેખાય છે. માટે જ તે સર્વત્ર સફળ શિક્ષક રહ્યા. માટે જ તેમને અમેરિકા જવાની તક મળી, શ્રેષ્ઠ શિક્ષકનો એવોર્ડ પણ મળ્યો કે અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં જોડાવાનાં આમંત્રણો મળતાં રહ્યાં. અને આ બધા વચ્ચે તેમણે ડૉક્ટરેટની ડિગ્રી પણ મેળવી. આ બધું જ પરિણામ હતું સતત સ્વાધ્યાયની સાધનાનું, અને તેનો પ્રભાવ આજે પણ જોવા મળે છે. નવમા દાયકામાં પણ તેમનું લેખન અવિરત ચાલુ છે.

અનુભવકથા સાથે તેમણે કરાંચી, કોલ્હાપુર, મુંબઈ, જામનગર વગેરેની તત્કાલીન સ્થિતિનું પણ સરસ ચિત્રણ કર્યું છે. કરાંચીના ગુજરાતીઓ, કોલ્હાપુરની કોલેજ, સ્વતંત્રતા વખતે નિર્વાસિતોની સ્થિતિ, મુંબઈનું વાતાવરણ કે ગોદરેજની શાળા પર સંચાલકના વિચારોનો પ્રભાવ વગેરે તેમનું વિસ્તૃત અવલોકન દેખાય છે.

આ રીતે તેમની ઉજ્જવળ શૈક્ષણિક કારકિર્દીનાં દર્શન આપણને પુસ્તકમાં પાને પાને અને દરેક અનુભવોમાં થતાં રહે છે.

તે સાથે થોડા મર્યાદાઓ પણ આ પુસ્તકમાં જોવા મળે છે.

આ પુસ્તક “ઉદ્દેશ” સામયિકમાં હપ્તા રૂપે લખાયેલ લેખોનું સંકલન છે. પણ, મોટા ભાગે બને છે તેમ, આ હપ્તાઓને જ્યારે પુસ્તક સ્વરૂપે મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે સંકલન અને સંપાદનની જે ચોકસાઈ લેવાવી જોઈએ, તે અહીં નથી લેવાઈ. આ લેખોને તેમ ને તેમ મૂકી દીધા છે. આ બાબતો ક્યાંક ને ક્યાંક દેખાતી રહે છે. દાખલા તરીકે કેટલીક વ્યક્તિઓનો વારંવાર ઉલ્લેખ જોવા મળે છે જે પુનરાવર્તનનો દોષ બતાવે છે. વળી, આ લખાયું હશે ત્યારે તે વ્યક્તિ જીવંત હોય, પણ પુસ્તકપ્રકાશન વખતે મૃત્યુ પામેલ હોય. ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ સુધારો કરવા જતાં વાક્યોમાં વિસંવાદ ઊભા થાય છે. ઉદાહરણ રૂપે, સ્વામી રંગનાથાનંદનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. અને એક જગ્યાએ આમ લખે છે : “આજે સ્વામીજી સમગ્ર રામકૃષ્ણ મઠ – મિશનના અધ્યક્ષપદે વિરાજે હતા.” (પાનું ૮૩) છેલ્લા બે શબ્દોમાં વિસંવાદ છે !

તેવી જ રીતે પોતે ભારતની ભૂગોળનું એક પુસ્તક વાંચ્યું હોવાનું લખે છે. તેમાં તેને સમજાવતાં લખે છે : “‘ઉદ્દેશ’ના કદનાં આઠસોએક પૃષ્ઠોનાં એ પુસ્તકમાં...” (પાનું ૮૬) ‘ઉદ્દેશ’માં લખાયેલ હપ્તામાં કદને સમજાવવા આમ લખેલ હશે. પછી તેને કાઢવાનું ભુલાયું છે. ‘ઉદ્દેશ’ સામયિકને ન જાણનાર વાચકને કયું ‘ઉદ્દેશ’ અથવા તો અહીં ‘ઉદ્દેશ’નો ઉલ્લેખ એટલે શું તે સમજવામાં મુશ્કેલી પડે. પુસ્તકના અંતે પણ એક જગ્યાએ જ આમ ઉલ્લેખ કરેલ છે.

ત્રીજી મર્યાદા એ દેખાય છે તેમણે કહેલ પુસ્તકનો હેતુ અને પુસ્તકનાં લખાણ વચ્ચે. પ્રસ્તાવનામાં તે લખે છે કે પુસ્તકનો હેતુ છે “અનુભવો દ્વારા પ્રાપ્ત આનંદનો”, “આનંદયાત્રા”નો. આ આનંદ તો તેમણે, અલબત્ત, વહેંચ્યો જ છે, પણ પ્રસ્તાવનામાં જે ‘ઘેડિયા’ની વ્યાખ્યા આપી છે અને તેને પરિણામે ‘આપણું હૈયું કંપી ઊઠે તેવો અવાજ કરે’ની વાત કરી છે, તે પણ સમગ્ર પુસ્તકમાં જોવા મળે છે. આનંદની વહેંચણી દરમિયાન ઠેર ઠેર તેમની કડવાશ પણ સતત પ્રગટ થયા કરે છે. દરેક પ્રસંગે, દરેક પ્રસંગે, દરેક પ્રકરણમાં ટીકાઓનું પ્રમાણ વ્યાપક દેખાય છે. ખુદ પ્રસ્તાવનામાં જ નકારાત્મક શરૂ થતી દેખાય છે.

જ્યાં જ્યાં તક મળી છે, ત્યાં શિક્ષણવ્યવસ્થાની તીવ્ર આલોચના કરી છે. ઘણી વાર આનંદનું પ્રમાણ ઓછું દેખાય છે અને આલોચના વધુ પડતી દેખાય છે. પરિણામે અનેક જગ્યાએ અનુભવકથા અચાનક આલોચનામાં ફેરવાઈ ટીકા-નિબંધ બની જાય છે. ઠેર ઠેર આ આનંદ-ભંગ જોવા મળે છે. કડવાશ પ્રગટ થતી દેખાય છે. સમગ્ર પુસ્તક શુદ્ધ આનંદ-કથા નથી રહેતું. નિવૃત્તિ પછીનું પ્રકરણ તો નકારાત્મક જ રહ્યું છે.

આનું બીજું પરિણામ એ દેખાય છે કે ઘણી વાર એક મુદ્દો લઈ તે પ્રકરણ શરૂ કરે, પણ અચાનક ટીકામાં ઊતરી જતાં મૂળ મુદ્દો તદ્દન વિસરાઈ જાય છે. ડાહ્યું પ્રકરણ ‘વિદેશનાં શિક્ષણ’ વિશે છે. તેમાં વાચક એવી અપેક્ષા રાખે કે તેમના વિદેશના અનુભવો જાણવા મળશે. એ ઉત્સુકતાથી જ વાંચવાનું શરૂ કરે. પણ પ્રકરણ જેમ જેમ આગળ વધે, તેમ તેને ભારતનાં શિક્ષણનું સરકારીકરણ, પરીક્ષાઓના ગોટાળાઓ, ગેરરીતિઓ, શિક્ષકોની પસંદગી, માધ્યમની બાબત વગેરેની ચર્ચા જોવા મળે છે. લાંબાં પ્રકરણમાં બહુ ઓછી બાબતો અમેરિકાનાં શિક્ષણ વિશે જાણવા મળે છે. અનેક પ્રકરણોમાં આ રીતે વિષયાંતર મર્યાદા જોવા મળે છે. તે કથાંતુને તોડીને નબળું કરી નાખે છે. આનંદ અને જિજ્ઞાસાનો ભંગ થયા કરે છે. સતત ‘ઘેડિયા’નો કર્કશ અવાજ સંભળાયા કરે છે.

છતાં, એકંદરે, આ પુસ્તક શિક્ષણજગત માટે ખૂબ ઉપયોગી છે. તે માત્ર શિક્ષણકથા અને અનુભવો જ નથી, પણ એક સમયનો ઇતિહાસ છે. શિક્ષણના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉપયોગી બાબતો તેમાં જોવા મળે છે. આ દસ્તાવેજકરણ ખૂબ જરૂરી છે. બધા ઉત્તમ શિક્ષકોએ આ રીતે જ નોંધ કરવી જોઈએ. તો દરેક સમયનો એક સળંગ ઇતિહાસ ઊભો થઈ શકે.